

Национал Библиотека
Республика Тыва
И. А. С. Пушкин

БАЙЫРПАЛДЫҢ ТӨВИИ

Уттундурбас, төөгүлүг болуушкуннар

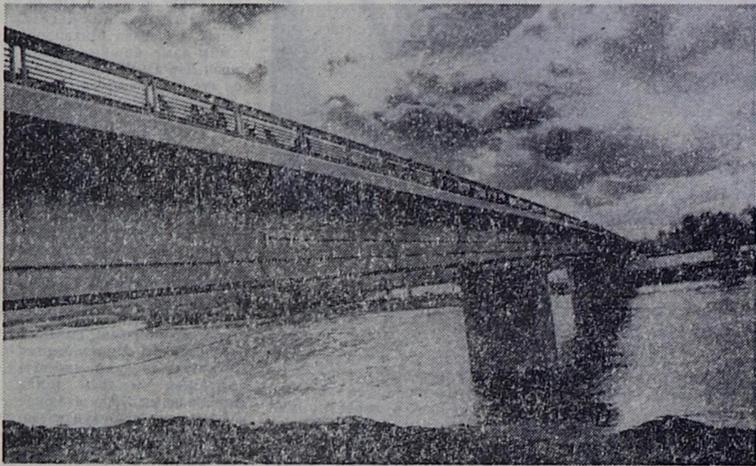
ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүр эгелээ

№ 75 (16137) ♦ 1999 чылдың октябрь 14, четверг ♦ Ат салган шагы ♦ Сагар өртээ 2 рубль. 22.55

I. Найыралдыґ көвүрүү

Байырлардар боттарының шаа-биле тускай уткалыг, тускай шынарлыг, тускай угланышкынныг, бот-боттарыга дөмейлешпес болулаар. Ону үргүлүч эскерип, күзелди-биле аңаа киржип чоруур бис.

А бо байырлар өске байырлардан шуут ылгалдыг: хемчээлиниң-даа, ужуу-упказының-даа талазы-биле. Чүгө дизе, Тыва Арат Республиканың Россияның составына салым-чолун каттыштырып кириген хүнүнден бээр 55 чылын демдегледип турары-биле хой националдыг тыва чоңуң төөгүзүңгө алдын үжүктөр-биле ол кирип бижитинип, уттундурбасы-биле артып калыр. Ындыг улуг хемчээлдиг, бодуңуң кызыгаарыңдан ажыр сажок көрүлүг болганы-биле ол төөгүлүг хой-хөй болуушкуннардан долдунган.

Чоңуң амыдырал-чурт-талгазы-биле ханы хол-башкан ол төөгүлүг болуушкуннарның бирээзин каксы-даа бол таныштыраалы. Материалды адындан-на билдире берген боор, биче Енисейни азы Каа-Хемни кежир туткан чаа көвүрүг дугайында.

Ук көвүрүг чоңуң бөгүңү амыдыралы-биле тууш холбашкан болганда, чоок-кавы кожууннарның төлээлери шагда-ла чедип келген. Кижибажы козурт. Оруктуң иңди-бетинде тускай аңгы-лаан черлерде улуг-биче машина-ла машина, шынап-ла, база бир улуг байырларда чүве дег. Арин-шырайларда өөрүшкү, чоргаарал. Сооксумаар күскү каа хүнүң херелдери Каа-Хемниң оожум агымының бир-лаңары-биле каттышканы, кандыг-ла-бир хуулгазын сорукту кижилерге

хайырлап турганзы-даа. Уруг-дарың эдерткен кижилер, омак-хөлүг аныктар. Көвүрүгүң оң, солагай талазында улуг-биче кижилер-ле кижилер. Хажымыңдан көвүрүгүң көөрге, далайда эжинген корабль-ла.

Кижичалгаараар уг чок. Чоокку кожууннарның бот-тывың уран чүд кол-дурган амыдыралы-биле конценттери. Ыры, хөгжүм, таншы. Көвүрүгүң кыры ажык дээр адаанда сценаже шилчий берген. Ындыг чүве кажанда көрбөөн бис деп чуда-ла болур. Кымнарны чок дээр: албан-хаакчылар, тудугжулар, артистер, ланнар, өөреникчилер. Тыва черниң өңнери шупту чыгынган чүве дег, хөлбөңгөң, чайыннаан. Көвүрүгүң тоолда дег, бурунгар үзейилкен ужуу бар чыдар куу куш-ла, кылганың чаражын, быжын, кедилин, чүгө барып четкеш, иччан бү-

зүрөп болур.

Шиилээң чоңуң көрүжү хенертен чиге сонгаар угланы берген. Чаа делегациязының келгени ол.

Көвүрүгүң кырыга тускайлаан черге байырлыг митингини ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаты, "Тыва автоорук" эргелелиниң начальниги Салчак-оол Санаа ажылакчылар-орукчуларга символиктиг улуг дүлгүрүнү бериптерге, көвүрүгүң шимчээшкин эгелээ. Каастап каан ий орук машиназының соондан Чаа машиналары көвүрүгүң оожум чорууларын. Көвүрүгүң ортузунга Каа-Хем болгаш То-жу кожууннарның делегациялары-биле чыгыг ужуражышкын база болган.

Каа-Хем кежир чаа көвүрүгүң ажылап киргениниң байырдыг езу-лалы ыңчалдыр эрткен. Ындыг көвүрүлүг болурун бодап чоран чоңуң күзели херек кырыга боттанган.

Каа-Хемни канчап кежир? Хемелен-даа, аът-тыг, чада-даа кежир тургаш, кандыг айыл-халакка таварышпаң дээр! Ам кежириниң, харыл-зажырың чаа көвүрүгү Каа-Хемни кежир турунган, ыңды-бетинге оочуражып, манажып-даа турбас, дириг шимчээшкин дүп-хун-даа дивес шуужар, көвүрүгүң үүлээни күөседип кирипкен.

Оң адаанда көвүрүгүң кырыңдан хензиг дүрүк кылдыр кустур паром бодуңуң үүле-херезин эчизинге чедир күөсеткен, чоңуң ачы-буянын көргүскен, бир эриктен өске эрикче сөөлүг эштишкенин кылган. Уениң тураскаалы бооп ол арттышаан, аныктарың чыгыр, ужуражыг ыдыктыг чери болур.

Эрги паром биле чаа көвүрүгүң кожа, олар бот-боттарың камгалажыр, карактажыр.

ААС-КЕЖИИН, ЧЕЧЕКТЕЛИИШКИНИ КҮЗЕДИМ

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары! Россияның составына ТАР-ның эки тура-биле каттышканың 55 чыл оюн таварыштыр Россия Федерациязының Чазаның болгаш бодуңуң өмүнээден силерге чүрөктин ханыңдан изиг байыр чедирдим. Бо болуушкунуң чүгө Тываның чоңуңа эвес, харын бүгү Россияга аажок улуг, төөгүлүг ужуу-дузалыг болуушкун кылдыр үнелеп турар мен. Тываның улуг Россия-биле чыгыс эп юбилейниң демдеглээр дугайында тыва улустун инициативазы — Россия эргим бооп турар бүгү кижилерниң ханы билер боттут чүүлү-дүр.

Тыва — Россия Федерациязының составында анык республикаларның бирээзи. Тыва дээрге, Россияда экономика талазы-биле эң нарын деңгээлдериниң бирээзи. Ыңчалза-даа Тываның келир үезин оң бойду байлаан болгаш кижидеңгээлүүнү барындаап, оптимизм-биле көрүп болур болгаш ыңчаар көр-даа херек. Мында эрес-маадырлыг кижилер ажылдап турар, оларның күш-ажылы болгаш таланты-биле Азияның географтыг төвүнде бистин күрүневистиң чөлөгижин тургускан болгаш хөгжүдүп турар. Тыва черин байлаа, амга чедир ажытпаан байлактар үүжези — аңаа-ла перспектива эвес, а Россия экономиказының чоокку келир үези, боттут чүүлү-дүр. Оң-биле кады чедишкениң тургузукчу күш-ажылы республикада боттандырган. Амыдырал хандырылганың ажылдап турган инфраструктуразын, кол-кол бүүдүрүлгелерин хевээр арттырган, экономиктиг болгаш социал деңгээлүүнү чогуңмудар талазы-биле тодаргай сачалдарны, телевиделдерни Россия Федерациязының Чазаның Даргазы В. ПУТИН.

С. К. Шойгуну тураскаалдыг алдын медаль-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Маадыры Сергей Кужугетович Шойгуга — Россия Федерациязының Хамааты камгалал херектериниң, оңа байдалдар болгаш бойду халаптарын ужуражышкын чылдыр талазы-биле яамың сайыдыңга ханы хүндүлүгүң көргүзери-биле база Россияның чаагай амыдыралың, чечектелишкениң, айыл чок чоруун хандырыңга оон ачы-хавызың, хууда кирген үлүг-хуузуң, Тыва Республикага бойду халаптарын чылдыр талазы-биле көргүскен дузаламчың хүлээп көрүшпаң, а ошкаш амы-тыңыңа хол-башкан берге үелерде албан-хүлээлээңге дидим болгаш шийирлиг хөдөгени дээр доктадырым

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1999 чылдың октябрь 8.
№ 556.

Библиотека хүнери

"АЗИЯ ТӨВҮНҮҢ КИЖИЛЕРИ"

Тыва Арат Республиканың Россияның составына эки тура-биле каттышканыңдан бээр 55 чыл оюнга утуктур республиканың А. С. Пушкин аттыг национал библиотеканы тускай библиотеканың хүнерин чоңыл езуаар организастап эрттирген.

Октябрь 6-да "Азия төвүнүң кижилери" деп номунд амыдыралы-биле таныштырылган кезээни солап эрткен. Номчукчулар кезээни аалчылары, ук номунд маадырлары — К. А. Бичелдей, В. А. Ушквалов, А. С. Серен, Д. Оюн, А. Пала, А. Күжүгет, В. Тока, М. М. Мунзуктун уруу С. М. Момбужай, Г. Я. Эптин уруу Е. Г. Тунева-биле чоок тавышар аралгы болганнар.

2000 чылда тыва библиотеканың 70 чыл болур оюнга утуктур октябрь 7-де "Тыва дыл байырлалы" организастаан. Ук байырларды литература фондузу-биле эрттирген.

Байырлар кезээңге Тываның күрүне универси-

Күстүгүр САТ.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ТЕВИИ

II. ЭНЕРЕЛДИГ ОРАН

Мөңгүн башты Мөңгүн-Тайгадан, Токумун арга-эминеринге, бажы бедик Бай-Тайгадан Эрзин-Тестин хову-делгемдеринге чедир бугу Тыванын кожуун сумуларында ажил-ижинин сайы-биле артып калган арат чоңурус дөң черде саңын салып, дорт чүгүмч ак чеминиң үстүн чапчып, оран делегейин, чер-чуртун олган-йерээп, эки чүве бээр-ле турары, багай чүве ыял-ла барзын, байыр-чыскаал эки эрзин деп амыр-менди солчуп, сүзүглөп турарымыз дээр-ле, шажын чүдүлгөвис бодарар турарынын базы бир бадьткылы, херечини-дир. Ынчангаш бо кайгамчык төөгүдө артар улуг байырларда ийи холдун тавары база катар чада туруп, чолукшуп, мөгөйиң бо йөрээлдин салбас арга чок:

Хей-адмыр Мөңгүн Хайракан дөг элбек,
Акшар келжип күчүлүг Улуг-Хем дөг дагу, төрө,
Угаан-бодолдор хүндүлүг улуг бешимдарымын өөредип дөг мерген,
Бүгүдөй олча-омак сайлашп, ас дээр дөг тайбың бистин чуртувуска,
Чонувуса кезээ мондога турар болум, Оршш Хайракан.
1999 чылдың октябрьның 9-түн хүнү. Хүндүскүндү II шак алып турда-ла, арында хүдүмзүргү чайнаан чон парк аксиңне дүргени кончуг уурук-сууруктап шуужу турган. Бир шак чедир турда, чаа туттуңан Дуган-Хүрээни долгандыр чылганнар шыгырт кылдыр ээлепкен. Ыдыктыг башкы 14-ку Далай-ламага тураскааткан "ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ" деп ирл каймың бээр чаңылганан. Дуганнын баарында каастап-шымзын өн-базың шарлар, туткар, чектер чоңуң сэткил-сагыңн улам

тулган чараш өргээни ажыдып турарын дынаткан. Хей националдыг Тыва чуртувуста чөөн чүк улустарынын архитектуразы-биле шеверлеп кылган Дуган-Өргээвисти тударыңга эгезинден тура бисти деткип, хей-адывисти бодурус дөң черде саңын салып, дорт чүгүмч ак чеминиң үстүн чапчып, оран делегейин, чер-чуртун олган-йерээп, эки чүве бээр-ле турары, багай чүве ыял-ла барзын, байыр-чыскаал эки эрзин деп амыр-менди солчуп, сүзүглөп турарымыз дээр-ле, шажын чүдүлгөвис бодарар турарынын базы бир бадьткылы, херечини-дир. Ынчангаш бо кайгамчык төөгүдө артар улуг байырларда ийи холдун тавары база катар чада туруп, чолукшуп, мөгөйиң бо йөрээлдин салбас арга чок:

оң талазында турар Дугандан эгелээш, өске-даа харын-даа хуу дуган тытып келген. Ийи дугаар онзалар чугаалап каар чүве, 1992 чылдын сентябрь айда Ыдыктыг башкысы Далай-лама XIV чоруп тургаш, Тываны кайгамчык чараш чурт деп көрүшкөн, оң чоңуң омакшылдыг, сэткил-сагы-жыңың эзэргээчдин эскерип көргөн. Бистин-биле кады чоруп тургаш, Улуг-Хемнин Хайракан даанын баарыңга Хайракан чоңуңга чеде

улусче көргөш, ирак турган бичи оолду бээр чедип келем, хойлап алган судуруң уштуп эккелем—дээр, ол оол хойлап алган судуруң уштуп эккээр, база катар алмаз судур болган чүве. Шак ол алмаз судур ийи катар мынчаар Тыва чуртуңга таварышкаш, Ыдыктыг Далай-лама башкы мында дээн: "Тыва чонга баарыңга менээ таварып келген чүве алмаз судур. Ол дээрге угаан-медерелдин эне-улуг судуру боор чүве."

ЧУРУКТА: Дуганның ажыдышкынының үезинде.

бергеш, оон Дуганыңга киргеш алаа бир судур айзың берген. Бир-ле дугар алган судуру алмаз судур боор чүве. Оон ужуң чоруткаш Чадаанага чеде берген бис. Алаа чеде бергеш үрөп каапкаш, өрт-тедикен Устүү-Хүрээниң ыдыктыг черинге башкы ном номчуур дээр оларур муруну чарында мынчаар турган

онзалга болушкунуң кир-жикчидери болуп, Дуган ажыдышкынының байырлар-ында киржиң тур бис. Ук тудугуң эгезинден тура бодуңуң хууда хайгааралыңга алгаш, кылып доозарыңга чедир ас-дуузың калың, деткимчени көргүскен Шериг-оол Дизиживичиге, дуганың эге ажылдары шымчен эгелээринге улуг ачы-дуузың көргүскен чыгыс чер-чуртувуус Сергей Кужугетович Шойгуга болгаш чонга четтиргенивисти илередип, байыр чедирип тур мен—дээн. Тываның Камбы-ламазы Аганак Шорсович Хертек Индияга чорашп, төп дуганың адын Ыдыктыг 14-ам-на чараш Дуган-Өргээге моорлап кирер дээр баглап каан салгааның турар беш аңгы өнүгү кожааны Президент баштаан Богда-Кегезин башкы, Вячеслав Михайлов, Камбы-лама башкы, Дээди Хурал Даргазы Шолбан Кара-оол тус-тузунда кескен.

III. САДЫГ-ДЕЛГЕЛГЕ ТӨВУ

Октябрь 10-нүн хүнү. Агаар-бойдус бээн шывылгы рыноктуң ажыдышкынын оштаан ышкаш, баштайгы чүм харын дүжүрүп, найысалдын салчыларының болгаш кызылчыларың хей-адын көдүрүп, өөрүшкүзүн үлөжип турганзыг болгон.

кончуг чараш павильоннары болгаш витриналары каастарын таныштырган. Даразында ТР-нин Президентизи Ш. Д. Ооржак сөстү алгаш, бир дугаарында байырлар-биле бугу чонга байыр чедирген. Тыва — хой националдыг республика дээрзин айткаш, угаан-бодолдун материалдыг үнелиг чүүлдерин тургузарыңга республикада чурттап турар шупту чон буттарының үдү-хузуң кириштиргенин айтп, юбилейлиг бо хүнерде хей националдыг чоңууска улус ажил-агыяның шапкынчылары, ылангыя "Школьники" кооперативтин туудурулары, каннакчылары, шеверлекчилери белек кылдыр улуг аждарың кылп чорутка-

бице четтиргенин илереткен. Рынок экономиказының үезинде чаа улуг делгем садыг төүнуң ажиттыңганы бараан будурукчулеринге тарымчаар байдалга ажилдаар арганы берген. Кыштын соогуңда ажык дээр адааңга доңуп турбай, чырык, чылыг черге тавар салдыгың алырын кым күзөвөс боор. Ам ол күзел боттанганы ол. Ынчалза-даа чедир кылар аждар ам-даа бар: садыг шөлдөриң чедир дегир, соодукчуларың кириер, чүктү дүжүрүп, дажыларының талазы-биле ажалды механикастаар дээр оон-да өске.

ку Далай-лама башкыдан айтырп алган. "Цеченлиң" дээр төвүт дылдан окулдарга—онду, улуг, энереллиг оран дээр ол. А РФ-тин Федерация болгаш националдар херектеринин талазы-биле ямының сайдыы В. А. Михайлов, бөгүн мында чылганнар төөгүдө уттундурбас чараш езулалга киржиң

УЖУРАЖЫШКЫННАР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Тыванын Россияның составында каттышканын 55 чыл оюун байырларынга киржиң келген Россия Федерациязының Федерация болгаш националдар херектеринин талазы-биле ямының сайдыы Вячеслав Александрович Михайлов-биле ужурашкан. ТАР-нын Россияның составына эки тура-биле каттышканын 55 чыл оюун байырларын эртенкиң түнелдерин дугайында ужуражылга үезинде чугаалашкан. Юбилейниң байырлары Россияның хой национал улустарының найырларың, националдар аразыңга табының болгаш чопшээржилгени камгалаарың, кады ажалда-жылганы калбарының езулуг көргүзүп болганы демеделгээн. Оон соонда Россия Федерациязының Чазактын Даргазы В. В. Путинге дамчыдып бээр албан бичиниге Ш. Д. Ооржак биле В. А. Михайлов ат салганнар. Ук документте Тывага юбилей байырлары чогултшалыг эртенкиң айттышкан, Тыва Республиканың экономиказыңга, саноо-хууңга, социал адирыңга Чазактын талазында кандыг деткимче, дуза херелгеткенин турарын айткан.

улам шыңгырадыр нөгезиң. Тываның болгаш моолдун кызыгар айтырың ыңдыг арга-биле шитирилеп болбазин Г. Лауткин Парламентке ужуражышкын үезинде миннир ужурга таварышкан.

ТИИДЕКЧИЛЕРНИ ШАННААН

Агроулетпур комплекзиниң ажилдачыларын профессионал байырлары Тыва Арат Республиканың Россияның составына каттышканының 55 чыл ою-биле капсырлаштыр эркен.

Хулер-оол телептик болган. Өшкү мал ажил-агыяларыңдан 1-ги черин чемпион лентазын Эйлиг-Хемден Л. К. Оспайга баглаан. Ол 302 төрүүр өшкүдөн 110 аяның алган. Саанчылардан "Революциянын чалбыңы" совхозтан Л. Ш. Оюн, бир инекке хамаарыштыр 1604 кг сүттү сагаш, чемпион болган. База ол ышкаш "Чодураа" совхозтун чыгычызы Х. О. Даржага, Мөңгүн-Тайганың "Тоолайлыг" ажил-агыялар сарлык кадарчызы Б. Д. Достайга, "Революциянын чалбыңы" совхозтун хаван ажаакчызы А. К. Доржуга болгаш өскөдерге-даа акша шанналын берген.

Чимисмаа МОНГУШ.

Аңнаары аргалыг

ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОКТА...

Сөөлгү үеде Россияда, ниити чурттакчы чоңуң амыдыралында болуп турар хой-хой өскерилгелер республиканың ачыыр-тыыш ажал-агыыйн, ачыыр эргеленин база оюп эртлээн. Ажылдап, амыдырлар турган ажал-агыыйлар үениң негелделериниң аямы-биле хоозурлап дүшкен. Республика девискээринге аңнаарыңа сундулгаларыңа амыдыралыңа эвээш эвес идиңни берип турган ачыыр ажал-агыыйлар "Хемчик", "Тес-Хем", "Туран", "Сыстыг-Хем" олук, эт, кат-тоорук, эм ойттар белеткеп, багай эвес орулганы кирип ап, мун-мун чурттакчыларның амы-хууда чуртталгазыңа бичиңда бол хуузуң кирип турган болгай.

Оларның амыг байдалы кандыгыл? Рыноктуң негелделерин ол ажал-агыыйларның удурткучулары бот-башкарылга, акшаландырышкын, садыг-саарылга кылдып, негелдеге дүштүр ажылдап шыдавааныңдан "Хемчик", "Тес-Хем", "Сыстыг-Хем" ачыыр ажал-агыыйлары сандаран. Аңаа ажылдап турганнар ажил чок артканнар. Ажылдапта турган машина-техниказың кара турганында садып-саарган, арктаннарның үйүп-тоннап каапканыр. Бичилээ-даа ол ажал-агыыйлар керек кырында бол-даа саазын кырында бол-ар арттышаан хевээр. Бизде кандыг-даа ажал чоруттуманын турары хомулданыч Садып алычларының саны көвүдөн турга-даа, кыска, кыска үелерде олукту, өске-даа дириг амытаннарның ажилдыг чүдүрлерин: тооргу хини, адыг оду, сыын мыйызы, эм ойттары, балыкты, дүшкен кургак мыйыстарың ажал-агыыйларның белеткевиң турары харазданыч.

Моон мурунда машина-техниказың, ок-чезиктеги, ачыырларны ашы-чечин Россияның Топ ачыыр эргелели хандырып турган болза, 1994 чылдан эгелээш, ачыыр ажал-агыыйлары хандырбаастаан болгаш оларны шуут агылап каапкан. Оон түнеленде ийи-чезикте удурткучуларын рыноктуң негелдеге биле ажалдап, чурттап шыдавааныңдан мындай байдалга келген.

Барыңн кожууннарның охотобедеринге, чамдык аңчыларга боттарыыс чедир-дивис. Оон түнеленде 190 бөрүңү узуткаан. Кожууннарда охотобедеринге, дуржулгалыг аңчылар-биле кады бир деминг демиселди чоруткан. Бөрү узуткаарыңа эн идепейлгит киришкен болгаш энки түнелдердинг болган кожууннар: Тожу (25), Каа-Хем (21), Сүт-Хөл, Каа-Хем, Эрзин (16), Барыңн-Хемчик (15), Улуг-Хем, Кызыл (10), Чеди-Хөл (11), Чөөн-Хемчик (7), Өвүр, Мөңгүн-Тайга (10) бөрүңү узуткаан. Тыва Республиказының бөрүге улур демисел чорударының ажилдарын күштелдирер талазы-биле шитпирини тоомча чок күүседип турары көсүдүр.

ӨӨРҮҮР МЕН

Кижини үжүк-бижикке өөредип, эртемче углаан буяныг башкылар-ла хой. Олар шупту бисти эки кижилер болзун дээш билиг-мергежилин үндүрүп келген болбайн аан. Ыңчалзакхо кижиги бурузунуң сеткилинге артып калыр онза башкылар база чоруур. Ындыгларның бирээзиниң дугайында бижип ор мен.

ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕДИП ЧОРУУРЛАР

Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг школазы 1949 чылдың сентябрьда ажиттыңан. Ыңчан Тываның Россияга катышканының 5 чылын байырларыңа белеткенип турган. Оон бээр 50 чылдар эрте берген, ол байырларын школа октябрь 15-те демделгээр.

Мен 1992 чылда Тээлинин №1 ортумак школазын доостум. Башкыыс Көк-оол Байыр-оолович Салчак биске биология башкылавышаан, клзавыстың удурткучузу турган. Ургучу хуудузуруп чоруур чазык-чаагай башкыыс ама-даа ук школада ажилдап, хой-хой салгаларын кижизидип чоруурга сеткилден өөрүп, чоргаарланып чоруур мен.

Көк-оол Байыр-оолович Салчактын башкы стажы чээрби тыч чыл. Чангыс ол-ла школага тыңа чыл ажилдап келгеннинден безин алгаш көөрге, оон туруштуу, шитпирлиин илден көстүп келир. Башкының күш-ажылың оруунуң коклазы Кызылдың куруенин башкы институтунуң бойдус эртемнирнин сабырын чедиршикнинг доосканының соонда, төрөөн школазыңа 1970 чылдан эгелеп ажилдааныңдан эгелээш. Амыг үеде бодунуң мергежилин аямы-биле өдүргени дээш төтчелгекчиге 120 күн эрттэн өртөөн рынокта садыгшыңа денеп онза 120 күн эртти, амыг рынокта 40 акшага садып турар болганда, 120 күн х 40=4800 рубльди төлээр алар-дыр. Оларның шуптузун калдылар болза, чеже болурун санап көрүңер.

Тываның Россияга катышканының 55 чылдарыңа дургузуңда биске улуг чаар-тылгалар болган. Оон чижээңге Кызыл-Даг школазын кирип, к а ш сан-чурга-гайлардан адаар боладың. Ийи клзастыг, эвээш саныг өөренкичилиг, ийи башкы бирги өөредилге чылын 1949 чылда эгелээш. Амыг байдал сыр өскерилге. 19 клзастыг, 305 өөренкичилиг, 51 башкылыг, четчиң саныг кабинеттерлиг, спорт залдыг, интернаттыг, библиотеканыг, мастерскаялыг, музейлиг школа ажилдап турар. Башкыларның били шыырак, мергежили бедик, арга-дуржулганы улуг. Оларның хой нуруузу дээди, бирги, ийити категорияны тускай эртемнирлер болуп турар. Бежен чылдың эгезинде чеди чыл, оон сес чыл, 1969 чылда ортумак школа кылдыр эде организмзастыңан. Бежен чылдарың төнчүзүңде өөредилгени күш-ажыл-биле холбаар реформаны школага эвээш чедимчелиг чоруткан.

Оон чижээңге Кызыл-Даг школазын кирип, к а ш сан-чурга-гайлардан адаар боладың. Ийи клзастыг, эвээш саныг өөренкичилиг, ийи башкы бирги өөредилге чылын 1949 чылда эгелээш. Амыг байдал сыр өскерилге. 19 клзастыг, 305 өөренкичилиг, 51 башкылыг, четчиң саныг кабинеттерлиг, спорт залдыг, интернаттыг, библиотеканыг, мастерскаялыг, музейлиг школа ажилдап турар. Башкыларның били шыырак, мергежили бедик, арга-дуржулганы улуг. Оларның хой нуруузу дээди, бирги, ийити категорияны тускай эртемнирлер болуп турар. Бежен чылдың эгезинде чеди чыл, оон сес чыл, 1969 чылда ортумак школа кылдыр эде организмзастыңан. Бежен чылдарың төнчүзүңде өөредилгени күш-ажыл-биле холбаар реформаны школага эвээш чедимчелиг чоруткан. Оон чижээңге Кызыл-Даг школазын кирип, к а ш сан-чурга-гайлардан адаар боладың. Ийи клзастыг, эвээш саныг өөренкичилиг, ийи башкы бирги өөредилге чылын 1949 чылда эгелээш. Амыг байдал сыр өскерилге. 19 клзастыг, 305 өөренкичилиг, 51 башкылыг, четчиң саныг кабинеттерлиг, спорт залдыг, интернаттыг, библиотеканыг, мастерскаялыг, музейлиг школа ажилдап турар. Башкыларның били шыырак, мергежили бедик, арга-дуржулганы улуг. Оларның хой нуруузу дээди, бирги, ийити категорияны тускай эртемнирлер болуп турар. Бежен чылдың эгезинде чеди чыл, оон сес чыл, 1969 чылда ортумак школа кылдыр эде организмзастыңан. Бежен чылдарың төнчүзүңде өөредилгени күш-ажыл-биле холбаар реформаны школага эвээш чедимчелиг чоруткан. Оон чижээңге Кызыл-Даг школазын кирип, к а ш сан-чурга-гайлардан адаар боладың. Ийи клзастыг, эвээш саныг өөренкичилиг, ийи башкы бирги өөредилге чылын 1949 чылда эгелээш. Амыг байдал сыр өскерилге. 19 клзастыг, 305 өөренкичилиг, 51 башкылыг, четчиң саныг кабинеттерлиг, спорт залдыг, интернаттыг, библиотеканыг, мастерскаялыг, музейлиг школа ажилдап турар. Башкыларның били шыырак, мергежили бедик, арга-дуржулганы улуг. Оларның хой нуруузу дээди, бирги, ийити категорияны тускай эртемнирлер болуп турар. Бежен чылдың эгезинде чеди чыл, оон сес чыл, 1969 чылда ортумак школа кылдыр эде организмзастыңан. Бежен чылдарың төнчүзүңде өөредилгени күш-ажыл-биле холбаар реформаны школага эвээш чедимчелиг чоруткан.

Эки дериттинген мастерскаяны ажиткан, даш чоңор бөлүмүнү организмзастаан. Оларны шөвөр Тумен-оол Иргит, даш чоңор улусчу мастер Тойбу-Хаа Хертек билдилгит удуртуп турган. Оон ачыында

Менги ООРЖАК.

Хоочуннар аравыста

БАЛАЛАБАС ИС

Коллективте хоочун коллегавыс менээ Александр Шаалының дугайында сактыышкын материални бижирини сүмелээрде, баштай ужур-бахын билип чадап, дейне-ла девиден хүлээп алган мен. Оон дугайында хойну дымнааң-даа болзумза, боду-биле ужуражып көрбөзүңге эпчоскунуп, элзэ-не сүрүздөнчиг байдалга таварышкан мен ийин. Шынап-ла, Тываның улуг биче чоңу Александр Тапавич Шаалының кончуг эки таныыр, оон колхоз, совхозтарың экономиказың көдүрүп, социал амыдыралың, культура кижизидилгени экижидеринге кириштирип келген үжүк-хуузу улуг. Шаа мындай чоңга билдингир ажал-агыый удуртукчузу, хундулгит кижиги-биле чугааланып, оон айтырып салыр арга менээ таварышканың өөрүр мен.

Александр Тапавич, шынап-ла, онза экини болган. Оон менээ эки-не таразыңан чүдүү — чугаа-домакка тырлык эвези, назы-хары дөгөөң даа болза, хой-ниити черинге бодун туттуңуп билери база хундулгелдин болгаш күзелдин-биле мээң дилээмин тооп көргени. Артында-ла чугаавыс темага хамаарыштыр эвес, а амы-хууда айтырылгалардан, ала-неминин кажан, канчаар ажилдап чоруймандын, харын-даа мен оларның кайызыңа демелиңден ужуктагы берген. А мээң таламдан, кажан Александр Тапавич Сүт-Хөл кожуунга ажилдап чораян үелеринде ийи-бээр өөрени, өске черлерге чурттап чораянының харазы-биле оон ачы-хавыяларың кара-рам-биле көрбөзүңнү хомулданыч болган. Ыңчалза-даа хамык ужур мында эвес.

Бөгүн Александр Тапавич Шаалы хундулгит даштынга келди. Ол ам 2000 чылдың бүүдүзүңде мугур 75 харла-ду. Күш-ажылың амыдыралың барык 42 чылын чүтле көдээ ажал-агыый шугумунга ажилдап эрттирген. Оон иштинде колхоз, совхоз директорлар ажилга азы ажал-агыый удуртукчузуңа ажилдааныңдан бээр 32 чыл болуп турар. Александр Шаалы Тывага колхоз шимчээшкениңин үндээшкениңин бирээзи, мыңаның улустан арктаны-ла ол. Ыңчанга оон ачылының-даа, өөредилгениңин-даа оруктары чүтле көдээ ажал-агыый-биле холбашкан, "эртемден-эргонго" деп дилломнуң эдилекчизи. Коллективизация эге-

дугузу ийи эжи-биле Тываның төлээлери болуп, улуг Москва хоорай-биле таныжар аргалыг болганнар. Оон төөгү тураскаалдыг черлерин, музейлерин, зоопаркты, Кызыл шолду көрүп, Ленин башкының мавзолейинге-даа киргеннар. Шынап-ла, оларның делгем октаргайже, дээди шынче карактары ажиттыңан, угааны чыр-рыттыңан.

Ол делгелгеден анык дарга чаа-чаа билиши-кинерини ап, ажал-агыый бедик денелдег чедирер болгаш чаа эзу-биле ажилдап чоруп сорулганы салган. Александр Шаалы "Коммунизмче оруктун" даргалар тургаш удуртукчунуң эзулу дадыгышыңың алган. Аңаа улуг дузаны партия организмзастыңа, комсомол райкомун чедирин турган. Оон уламдыдан колхоз областын мурнакчы ажал-агыыйларын аразыңа келген.

Оон соонда Александр Тапавич Барыңн-Хемчикке "Большевик" колхозтуң баштаар черинин даргазыңа, "Сүт-Хөл" совхозтуң директорунга, соолүрүди Шениге ажилдап турган. Каяа-даа

— Көдээ ажал-агыыйны тускай эртемнирлеринден 30 муң кижини колхозтар даргаларыңа айтканыр чорудар деп 1953 чылдың сентябрь 3-те СЭКП ТК-ның пленумунуң доктаалы-биле кыйгырың үндүрген. Ол-ла кыйгырыңың адаа-биле мени "Коммунизмче орук" колхозтуң даргазыңа чүс хуу бадылаашкын-биле сонган. Девиден, сүрээ-дезимиң-даа, бүгү колхозчуларның идегелин бүүдүргөңү, күүжүмүн, билимниң харам чокка бердинип ажилдарыңың хүлээңгеш, даңгырамың берген мен. Ыңчалза-даа колхоз даргалары дээрге килдис эргелекчизи, кол экономист, кол агроном болурундан артык улуг харысалгалыг дээрзин херек кырында эскерген мен.

Александр Тапавич комсомолчу, коммунист чылдарыңда бодунга бедик хүлээлгени дадынып, хой-ниити ажилдарыңа шылдар шаа-биле идепейлиг кириштир, СЭКП обкомунун кежигүңүңүң-даа база көдээ район, область Советтеринин депутаттыңа-даа каш чыл улаштыр сонгуттуруп чораян. 1954 чылда Москвага Бүгү-эйилгенин көдээ ажал-агыый делгелгезинче Александр Шаалы малчың база ажилдап чораш чоң-биле, ажал-агыый-биле, тускай эртемнирлер-биле сүмелчелип, ажилдын чогулгалың үнелеп чораян. Ол барган-на черинге ажал-агыыйны таарыштыр эде организмзастаан, колхоз, совхозтарың көдүрүп талазы-биле эки аргаларың ажилдап, хой-хой туду-суурну, шапкын хемнер кежир көвүрүлгени, улуг вольтулууг электри шугумун, мал-маганың делгем шолдуг каяа-хоразың дээш амыдыралга эн-не эргежок чүдү-

дери кылдырткан. — Черде ыңчаш каяа-даа чоруурга, кандыг-даа ажилга ажилдаарга чаа чер, чаа кижилер, чаа ажал, өске амыдырал болуп. Ыңчангаш даңгыр күүжүн, туттунар холун, дулаажыр, сүмелчир эжин — чоңун апар чүве — деп, Александр Тапавич чоң, кижиги дугайында, ол чокта чүге-даа күш-чөтпес сен дээрзин билдирик-кайдыр. — База катап Москва чедер аас-кежик 1969 чылда болган. Ыңчан колхозчуларыңың үшүк Бүгү-эйилгит сүездиз болган. Ук сүездинин делегатыңа "Чодураа" совхозтуң хоочун хойжуу Максим Сувандиги, "Революцияның чалбыжы" совхозтуң директору турган Ольга Чувва база мен сонгуттурум — деп, Александр Тапавич чугаавың уламчылады. — Чуртуң көдээ шилдериниң шууганыңа киржир аас-кежик ыңчаар таварышкан. Ол чоруп чораш Сүездилер Ордузуң-даа магадланды, а Улус ажал-агыыйның чедиршиктеринин делгелгези 1954 чылда чораныыстан мырнай таныттыңмас апарган болду...

Тываның ССР-ге каттышканыңдан бээр 55 чыл юбилейин Александр Тапавич тура-соруктуң улугу турар. Ол көдээ ажал-агыыйга ачы-хавыяларың дээш хой саныг хүндүлөл бижиктер болгаш орден, медальдар-биле шаңнаткан. Ол мөөңөттүңен арга-дуржулганың көдээ ажал-агыыйның удурткучу ажилдачыларыңа дуза кылдыр "Совхозтар директорларыңың стили болгаш методу" деп номонда бижээш.

Черде ыңчаш Александр Шаалы кончуг будуштуг, чугаа-домакка сөсүрү, Тываның төөгүңүңде база бир балдабас исти арттырган кижилериниң бирээзи. Ыңчангаш аңаа "Россия Федерациязының көдээ ажал-агыыйның алдарлыг ажилдачызы" атты тывсыры черле чүдүлдү деп бодар мен. Ындыг үнелдеге ол эзулуг төлөпти.

Чимсмаа МОНГУШ, бистиң кюрр.

ТР-нің Президентизи Ш. Д. Ооржак республика чекемей-ниң-даа ашха-төгериң талазы-биле берге байдалда турза, эртен чартык чылда бөрү-биле демисел чоруткан аңчыларга шаңнал акшаны төлөп бээр-биле 80 муң рубльди үндүрген. Ам-даа бээрин көрүп турар. Бо дээрге аңчыларга-даа, мал-маган туткан чоңга-даа улуг дузаны чедиргени ол болур.

Бистин база бир кол ажилымыс — төтчелгекчилер-биле демисел. Бо ажилды кылдып чорудары-биле чартык чылдың иштинде безинге 57 муң 400 рубльди чаргылаан. 40 катап кожууннарже болук рейдлерни 150 кижиниң киржилгези-биле чоруткан. Эртен чылдың 6 айларында 105 протоколдарын төтчелгекчилерге тургускан, азы 34700 рубльге административтиг торгаашкынырың онааган. 30 яныз-бүрү хевирини бооларың хыыргаш, иштики херектер органырыңа дужааган. Төтчелгекчилерге удур демиселди күштелдирип, эртен чылга бодалга, 10 протоколдарың хойну тургускан, азы 53 муң 600 рубльге ашха торгаалың онааган. Эртен чылдың денелди-биле алырга, 19 муң рубльге хойну торгаткан. Чүге дээш, бо чылын кара кусту, тарбагыны, элкти, улуг аны боолаанырың хойну илередиң, Россия Федерациязының "Долгандыр хүрээлиди камгалар болгаш калагалар дугайында" Хоонлузунуң 84 чүчүлүгүн б-гы кезээңге үндээш, торгаашкынырың онааган чүве.

Хүндүлүг аңчылар! Ye чеже-даа берге болза аңнаарыңың чурумун садып көрүңер, ол бир талазында, бойдука, ийи талазында, силерниң бодунарга-даа ажыктыг.

Сөөлгү үелерде тооргу хини, өске-даа ажиттың аңнар дээш тайгаларда хой дузак салып турар апарган. Бистин охотобедеринге Тапавич кожуунун Шанган бажында алдан казыкчыларыңың баазызың чогулдунан 300, Кызыл кожуунун Таспадан 200 тооргу суга салган дузактарың сөккүдээң.

Черлик дириг амытаннарны камныг камгалал-хайгаарларының айтырыш сөөлгү үеде Россияның Чазак денеленде үргүлчү сайгарып турар апарган. Күшүл, торлаады эгелээш дургактыг болгаш дуолаг-айнарга чедир айнаарыңа тускай доктаал эзуугар айнаарыңың чөпшээр ортерктерин тургускан.

Олышкаш 1999 чылдың май 25-те № 399, Россияның

Белек-оол БАТКАР, ТР-нің, Аңчырың эргелениң даргазы.

